

UDC 94 (479)

UPRISINGS OF THE AZERBAIJANI PEOPLE AGAINST THE SOVIET OCCUPATION (1920–1921)

Aziza Enver gizi Nazarli

PhD (History), Associate Professor
Institute of History named after A. A. Bakikhanov
Azerbaijan National Academy of Sciences
115, Hüseyin Javid Ave., Baku, Azerbaijan
azizaenvernazarli@mail.ru

The article comprehensively highlights and analyzes the anti-Soviet uprisings in Azerbaijan during the occupation period (from April 1920 to February 1921), which broke out in many regions of the country. From the first days of the Soviet occupation, a dictatorial regime was established in the Azerbaijan Soviet Socialist Republic created by the Bolsheviks, and bloody repressions were carried out against the indigenous Azerbaijani population, especially the military, clergy, and intelligentsia. The Azerbaijan Democratic Republic (ADR) national army was liquidated. The article shows that uprisings against the occupation erupted in several regions of the Republic. The Ganja and Garabakh uprisings were especially massive. All uprisings of 1920–1921 were anti-Soviet in nature. The rebels demanded the restoration of the former government, an end to the persecution of the Azerbaijanis, and the liberation of the territory of Azerbaijan from the atrocities of the Russian army and the Bolsheviks. The uprisings were led mainly by officers of the ADR army and Turkish officers who came to the aid of the Azerbaijanis, as well as by the representatives of the clergy and former statesmen. However, there was no single coordination center for the leadership of the uprisings. In addition, the forces of the local detachments and the Red Army were unequal. The XI Red Army brutally suppressed these uprisings and carried out punitive measures. The article reveals the activities of the Special Department of the XI Red Army and local Soviet punitive bodies to eliminate the Resistance Movement of the Azerbaijani people. Patriots were punished as bandits and counter-revolutionaries. And those people who suppressed the Resistance Movement were presented to the Azerbaijani people as its liberators and defenders for seventy Soviet years.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic (ADR); Azerbaijan Soviet Socialist Republic (ASSR); XI Red Army; occupation; Soviet Russia; uprising

ПОВСТАННЯ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ РАДЯНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1920–1921)

A. E. Назарлі

Вступ

Актуальність заявленої теми обумовлена фальсифікацією радянськими істориками протягом десятиліть питання встановлення радянської влади в Азербайджані, представленого ними як “перемога трудящих мас над антинародним буржуазним урядом за допомогою XI Червоної армії”. Народні повстання під час радянської окупації Азербайджану стали інтерпретуватися як збройний опір контрреволюції і були жорстоко придушені під виглядом боротьби з бандитизмом. В азербайджанській історіографії період із квітня 1920-го (вторгнення XI Червоної армії в Азербайджан)

до лютого 1921 року (відхід XI Червоної армії з азербайджанських теренів) називається окупаційним періодом. Ці дати є хронологічними рамками нашого дослідження.

Стаття має на меті показати численні повстання в різних регіонах Азербайджану як збройний опір усього азербайджанського народу окупації республіки з боку радянської Росії та встановленню більшовицької влади. Авторка ставить перед собою завдання: 1) показати, що радянська влада в Азербайджані встановилася тільки внаслідок збройного вторгнення радянської Росії; 2) показати, що з перших днів військової окупації на території Азербайджану встановилася диктатура пролетаріату і проводився червоний терор та репресії проти азербайджанців; 3) розкрити причини, рушійні сили, характер, вимоги повстанців, причини поразок повстань в окупаційний період (1920–1921); 4) висвітлити імена учасників повстань, які досі живуть у пам'яті народу; 5) розкрити діяльність Червоної армії та місцевих радянських каральних органів, яка була спрямована на ліквідацію антирадянських повстань 1920–1921 років та покарання їхніх учасників.

Під час роботи над дослідженням до уваги бралися насамперед праці азербайджанських науковців, присвячені історії Азербайджану 1920-х рр. Не залишаючи поза увагою радянських дослідників [Katibli 1964; Rüstəmbəyli 1991; Альый стяг... 1980; Кадишев 1960], які, на думку авторки, фальсифікували історичні події, ми звернулися і до сучасних азербайджанських істориків [Bayramov 2010; Çiraqzadə 1992; Əliyərli, Behbudov 2008; Hüseynov 2010; Qasimov 1999; Rəhmanzadə 2008; Turan, Bayramlı 2016; Гусейнов 2007; Мамедова 2012]. Були також використані праці політиків Азербайджанської Демократичної Республіки (АДР) [Məmmədzadə 1992; Rəsulzadə 1991]. У пригоді під час написання статті стали й збірники документів [Azərbaycan İnqilab... 2009; Декреты Азревкома... 1988; Максвелл 2018; Топчибаши 2016; 2017; Чекисты Азербайджана 1981].

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в статті комплексно висвітлюються та аналізуються антирадянські повстання в Азербайджані в окупаційний період (із квітня 1920-го до лютого 1921 р.), які спалахували в багатьох регіонах країни. Вперше вводяться в науковий обіг низка використаних у статті документів з архівів Азербайджану та Росії. Наприклад, дані про Губинське повстання та його придушення у вересні 1920 року, заходи радянської влади щодо придушення інших повстань, телеграма С. Кірова В. Леніну і Г. Чичеріну, що інформує їх про повстання; записка діяча Азербайджанської Республіки Г. Б. Агаєва дипломатичному представнику Республіки Вірменії, у якій вказується кількість азербайджанців, що стали жертвами Червоної армії, тощо [Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (далі – ARPİİSSA), f. 1, s. 1, iş 22; ARPİİSSA, f. 1, s. 2, iş 16; Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (далі – ARDA), f. 2095, s. 1, iş 16; ARDA, f. 2095, s. 1, iş 19; Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ), ф. 64, оп. 1, д. 21; РГАСПИ, ф. 80, оп. 4, д. 57; РГАСПИ, ф. 84, оп. 3, д. 281].

Встановлення диктаторського режиму. Червоний терор

27 квітня 1920 р. незалежна Азербайджанська Демократична Республіка (далі – АДР) (травень 1918 – квітень 1920 р.), яка була визнана де-факто Вищою радою Антанти ще 11 січня 1920 року, припинила своє існування внаслідок окупації Північного Азербайджану XI Червоною армією радянської Росії. Тільки через збройне вторгнення радянської Росії в Азербайджані була встановлена радянська влада. 28 квітня 1920 року на території АДР була проголошена Азербайджанська Радянська Соціалістична Республіка (АРСР). З цього дня для Азербайджану розпочався новий етап колоніальної політики тепер уже у складі радянської Росії, яка, керуючись

далекосяжними планами В. Леніна, фактично відновила Російську імперію в кордонах 1914 року.

XI Червона армія здійснювала численні безчинства у всіх окупованих регіонах республіки. Страти, арешти інтелігенції під приводом боротьби з беками, ханами, землевласниками і мусаватистами, грабiж природних багатств, знищення матеріальних цінностей, незаконні конфіскації, доведення населення до голоду, а селянських господарств до розрухи, пияцтво і хуліганства особового складу армії викликали обґрунтовану ненависть азербайджанців до російської армії і нового ладу.

З перших днів окупації Азербайджану в країні насаджувався диктаторський режим. Основним засобом для закабалення азербайджанського народу та його примушення визнати радянську владу було свідоме насадження в масовій свідомості тотального страху. Саме для цього застосовувався терор на державному рівні, а це викликало справедливе обурення, гнів народу і спричинило рух опору проти радянської влади в багатьох повітах. Повалення радянської влади стало головною метою повстанців у 1920–1921 роках.

Бурхливу діяльність розвинув Тимчасовий революційний комітет (ТРК) Азербайджану, який випускав від імені його голови Н. Наріманова (він приїхав до Баку лише 16 травня 1920 р.) одне за одним звернення до населення із закликом до згуртування навколо радянської влади. У зверненні від 28 квітня 1920 р. йшлося:

“Усім же, хто стане на великому шляху, що очікує на робітничо-селянський Азербайджан, пощади не буде <...> кожен, хто посміє скористатися незміцнілим ще порядком задля смуту, провокації, розбою, пограбування та мародерства, всі вороги народу, які продовжують або починають боротьбу з новим порядком, будуть безжалюно зметені з лиця землі” [Наріманов 1989, 244].

У зверненні ТРК до аскерів (солдатів) Азербайджанської армії із закликом допомагати Червоній армії в боротьбі за радянську владу від 29 квітня 1920 року суворо наголошувалося: “Відтепер Азербайджанська Радянська Республіка стає союзницею Російської Радянської Республіки і жодних збройних сутичок із Червоною Армією не має бути” [Наріманов 1989, 246]. А у зверненні Азербайджанського революційного комітету (Азревкому), який здобув усю владу в республіці, до населення Азербайджану із закликом до укладання союзу з радянською Росією та надання допомоги Червоній армії від 29 квітня 1920 року вже звучала неприкрита загроза: “На білий терор буржуазії та поміщиків ми відповімо масовим нещадним червоним терором” [Декреты Азревкома... 1988, 13; Наріманов 1989, 251].

Гамід Султанов, призначений народним комісаром внутрішніх справ, видав 29 квітня 1920 року свій перший наказ про арешти і конфіскації, з якого почалися жорстокі репресії радянської влади проти місцевого населення [Əliyarlı, Behbudov 2008, 64]. Він очолював боротьбу проти “контрреволюціонерів”, тобто тих, хто виступав проти насильницької радянзації Азербайджану.

29 квітня 1920 р. була організована Азербайджанська надзвичайна комісія (АНК). Не маючи ще на той час у достатній кількості своїх сил, АНК працювала спільно з Особливим відділом XI Червоної армії. На місцях, у найбільших районах були організовані місцеві надзвичайні комісії при спеціальних відділах дивізій [Чекисты Азербайджана 1981, 39]. Керував Особливим відділом XI Червоної армії Семен Андрійович Панкратов, який відзначився особливою жорстокістю до захисників ідеї незалежності [Əliyarlı, Behbudov 2008, 68]. Матрос, більшовик, один із керівників АНК, він брав участь у розстрілі офіцерів армії АДР [Топчибаши 2016, 465].

17 травня 1920 р. Політбюро Азербайджанської комуністичної партії (більшовиків) (далі – АКП(б)) ухвалило постанову про створення в Баку трудового (концентраційного) табору. Трагічні наслідки для азербайджанського народу мав також наказ Азревкому від 2 червня 1920 року “Про боротьбу з контрреволюцією” [Əliyarlı,

Behbudov 2008, 65] – це тисячі загублених життів, понівечених людських доль протягом перших десятиліть радянської влади. Почалися повальні арешти та вбивства. За словами дослідника Ш. Гусейнова,

“причалися під комуністичною личиною дашнаки разом з російськими фанатиками-шовіністами й окремими обдуреними національними холоуями, почали масово ізолювати від суспільства і знищувати насамперед інтелігенцію, людей, які думають, не бажають схилитися перед новим окупаційним режимом. Головною мішенню більшовицької влади були поборники незалежності – ті, хто зберігав у своїх серцях, у плоті та крові ідеали 28 Травня” [Гусейнов 2007, 34].

Найбільший гнів викликала реорганізація, а фактично ліквідація національної армії. 7 травня 1920 р. Азревком ухвалив передати з травня всі військово-морські сили республіки в розпорядження Червоної армії та Червоного флоту радянської Росії [Военные моряки... 1971, 292]. Це і спричинило вибух обурення серед населення Азербайджану, яке не бажало підкорятися радянським порядкам.

Народний опір азербайджанців радянській владі і його жорстоке придушення

Ані насильницький примус, ані багатообіцяльні заяви нової влади не могли змусити народ змиритися з фактичною окупацією своєї країни. У багатьох регіонах Азербайджану створювалися збройні загони, які виступали проти радянської влади, проти присутності в республіці XI Червоної армії. Основними причинами всіх повстань 1920–1921 років були окупація Азербайджану, безчинства і злodianня XI Червоної армії щодо азербайджанців, знищення національної азербайджанської армії. На чолі повстань стояли лідери часів незалежності та військові, беки, духовні особи. Деякі турецькі офіцери, які прибули в Азербайджан ще в період незалежності задля надання допомоги у військовому будівництві й залишилися тут після радянської окупації, брали участь у керівництві повстаннями. Політичний діяч АДР, історик за освітою М. Б. Мамедзаде зазначав, що основним ядром повстанців була національна армія. Спочатку повстало місто Гянджа, після нього Тертер, Агдам, Барда, Гейчай, Шекі, Губа, Лянкяран [Məmmədzaadə 1992, 154–155].

Найпершим і найбільшим повстанням проти більшовицької влади було Гянджинське повстання (26–31 травня, а за деякими даними – 4 червня 1920 р.). Це повстання очолювали полковник Джахангір-бек Кязімбеков, полковник Хасунбеков, генерал Джавад-бек Шихлінський, Гаджі Аскер-огли Мухаммедали, Теймур-бек Новрузов, Сари Алекпер, Гасим Колахані, Татоглу Гасан, брати Хойські, Гамбар Алекперов та принц-полковник Мухаммед Мірза Каджар. Кількість повсталих перевищувала 10 тис. [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası 2004, 396; Вауганов 2010, 65]. Гарабаське повстання (Шуша, Агдам, Барда; 29 травня – 13 червня 1920 р.) очолили керівник Кавказької ісламської армії турецький генерал Нуру-паша та полковник Зейналов [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası 2005, 130]. У Гарабаху повстання підтримували шеститисячна національна армія Азербайджану і турецькі офіцери [Мамедова 2012, 150]. Метою повстання було відновлення національного уряду. У народній пам’яті збереглася героїчна діяльність 28 солдатів і 4 офіцерів азербайджанської армії, які боролися проти окупантів, що вилилася в “Легенду про 32-х”. У Гарабаху було 1200–1500 повстанців [Turan, Вауганлі 2016, 30]. Проти повсталих у регіоні виступили 32-га дивізія, одна бригада 20-ї стрілецької дивізії, броневих автомобілі, військові літаки та 18-та кінна дивізія [Turan, Вауганлі 2016, 30].

Агресивна поведінка військовослужбовців Червоної армії та неприйняття радянського режиму спричинили Загатальське антирадянське повстання (6–18 червня 1920 р.), яким керували військовий Ахмедієв та імам села Тала Хафіз-ефенді

[Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası 2005, 452, 453]. У Загатальському окрузі та Шекі в повстаннях брали участь представники вищих верств суспільства, духовенство та турецькі військові [Мамедова 2012, 150]: Муслім-ефенді, Мухаммед-ефенді, Башир-бек Галачієв, Молла Мухаммед Дібіров та ін. [Rəhmanzadə 2008, 173]. У Загатальському повстанні (червень 1920 р.) брали участь 1 тис. осіб. У цьому регіоні розташувалися 37-й, 39-й та 40-й кінні полки 7-ї кінної дивізії XI Червоної армії, які зазнали великих втрат. Щоб врятувати 7-му дивізію, на допомогу прийшли 58-ма піхотна бригада, 27-й бронезагін і представники командування – комуністи. 18 червня частини XI Червоної армії увійшли до м. Загатали і почалися криваві розправи над населенням. Без суду та слідства було розстріляно 36 найвизначніших представників місцевого населення [Turan, Bayramlı 2016, 33, 34]. У телеграмі С. Кірова Г. Чичеріну і В. Леніну від 9 липня 1920 р. повідомлялося, що 19 червня о 23-й годині він прибув до Ростова, розмовляв з комуністами, які приїхали з Грузії. С. Кіров писав, що

“є дані припускати, що виступ у Ганджі мусаватистів Азербайджану ретельно готувався в самому Тифлісі... Щойно говорив з Орджонікідзе, який перебуває в Баку. Він повідомляє таке: у Єлизаветпольській губернії було велике повстання, придушене після шестиденних боїв. Єлизаветполь (м. Гянджа. – А. Н.) постраждав від артилерії. Зараз ідуть повстання в Шуші та Агдамі. Повстання організовуються мусаватистами. Грузини безперечно мають намір використовувати Загатальський округ як базу проти Радянського Азербайджану у зв'язку з подіями в Єлизаветпольській губернії. Сьогодні вночі виїжджаємо до Тифліса через Баку” [РГАСПИ, ф. 80, оп. 4, д. 57, л. 1–2].

У липні 1920 року почалися заворушення в місті Шамасі. Причиною стали незаконні дії Першого Грузинського полку, 90 % чисельного складу якого становили вірмени. Цей полк знищив населений пункт Кюрдамір, а відправлена за ним 18-та стрілецька дивізія знищила понад половину місцевого населення. Жорстоке поводження червоноармійців стало основною причиною невдоволення корінного населення [Мамедова 2012, 150].

Губинське повстання (23 серпня – 10 вересня 1920 р.) очолювали депутат азербайджанського парламенту від партії Іттіхад Хамдулла-ефенді Ефендізаде та Маїл. В очолюваному підполковником Ефендієвим загоні азербайджанської армії були й турецькі офіцери [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası 2005, 347]. Сопатниками Хамдулли-ефенді в цьому повстанні були його брат Шамсаддін-ефенді, турецький офіцер Ісмаїл Алі-ефенді, Саттар Ефендієв, офіцер національної армії Шюкюр-бек Ісмаїлбеков, Аріф-ефенді Шихзаде [Rüstəmbəyli 1991, 137], а також колишній член парламенту АДР військовий А. Зізікський [Мамедова 2012, 150]. Слід зазначити, що ще 27 квітня 1920 року, коли більшовицький бронепοїзд вторгся в Азербайджан, Х. Ефендізаде зі своїми прихильниками спробував його зупинити. Однак сили були нерівні, і довелося відступити [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası 2004, 325]. Повстали селяни Хачмаса, Дівічі, Гусара та Губи становили 7–8 тис. осіб [Turan, Bayramlı 2016, 36].

У Лянкяранському повіті теж, як відомо, спалахнуло антирадянське повстання (червень – грудень 1920 р.) [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası 2005, 455]. У Лянкяранському повстанні брали участь 6–10 тис. осіб [Turan, Bayramlı 2016, 39]. У районі Зуванда воювали близько 4 тис. осіб [Turan, Bayramlı 2016, 40]. Їхнім лідером був мусаватист Султан-бек Гулубеков [Turan, Bayramlı 2016, 40]. Характеризуючи повстання в Лянкярані, більшовики зазначали, що незаконні дії і жорстоке поводження солдатів Гарабаського полку, який складався здебільшого з червоноармійців-вірменів, викликали обурення корінного населення [Мамедова 2012, 150]. Очолювали його генерал Габіб-бек Салімов та турецький офіцер Юсиф

Джамал-бек, активну участь брали загони жителів Шахверана, Рамазана та Гудрата Моллаага-оглу.

У січні 1921 р. в Леріку під проводом Шахверана, а в лютому 1921 р. в Лянкярані під проводом Наджафгулу-хана знову спалахнули повстання [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası 2005, 164, 455]. Наджафгулу-хан закликав мусульман до священної війни проти більшовиків [Мамедова 2012, 150]. Сили повсталих становили понад 6 тисяч жителів [Кадишев 1960, 350]. В Астарі в серпні 1921 р. знову спалахнуло повстання, у якому брали участь загони Рашида-хана, Гусейналі-хана, Шахверана, Атахана, Наджафгулу-хана та його брата Ахмеда-хана [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası 2005, 167].

У південному регіоні Азербайджану рух опору мав свої особливості. Як відомо, цей регіон межує з Іраном, і в повсталих була можливість переходити на територію сусідньої держави, а в солдатів XI Червоної армії такої можливості, природно, не було. Така ситуація створювала умови для більшого розмаху руху опору. У Лянкяранському повіті рух опору під керівництвом місцевих жителів Гусейна Рамазана, Гулама Тагієва та турецького полковника Джамала-бека дуже турбував бакинських більшовиків, які отримали телеграму з Лянкярана, у якій їх попереджали, що якщо до вечора не буде надіслано додаткову військову силу, то тут можуть повалити радянську владу. Телеграма ясно свідчила про складну суспільно-політичну ситуацію в повіті. Спочатку розрізнені сили пізніше об'єдналися і почали виступати єдиним фронтом, успішно здійснивши кілька операцій. Наприклад, загін Гулама Тагієва 4 червня 1920 року оточив і розгромив армійську частину із 200 осіб. Під час нападу військових частин на Зювандську ділянку із 400 червоноармійців 100 було вбито. Для радянської влади велику небезпеку становили повстанці під керівництвом Наджафгулу-хана, Гусейналі-хана та Асада-хана Талишинського. Ані військові операції XI Червоної армії, ані тактика переговорів із повстанцями не мали успіху. Більшовики досягли успіху в боротьбі з повстанцями, застосувавши хитрий політичний прийом: Азревком видав указ про помилування повстанців, які здадуться добровільно, що сильно вдарило по руху опору. Гулам Тагієв і Гусейн Рамазан відмовилися від керівництва повстанням і повернулися до мирного життя, а Шахверан, який перейшов до Ірану, був там убитий. Рух опору в південному регіоні став слабшати [Кадишев 1960, 326].

Влітку 1920 року повстали й інші регіони: у Габалі проти окупантів розпочалася священна війна – джихад, селяни Мюшкюрлю (Шамхор) піднялися на боротьбу з радянським режимом. Загони були численні. У селі Гарадонлу (Імішли) виступив загін Саріхана Ширванського, який налічував 4 тисячі повстанців [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası 2005, 347]. У Лянкяранському повіті в загоні генерала Салімова було 1500 повстанців. Вони отримували допомогу з Ірану людьми та спорядженням [Katibli 1964, 86; Кадишев 1960, 290]. У Лянкяранському повіті діяли також загони Гулама Тагієва, Іслама Халіла-бека чисельністю кілька тисяч осіб [Кадишев 1960, 336]. У Джавадському повіті загін Ширванхана (Саріхан Ширванли) та Молли Алі-Ахунда налічував 3000 осіб, на березі річки Кури – 800 осіб, у Шамкірі – 500. Тут до повсталих приєдналися жінки та діти [Katibli 1964, 86]. 3 червня загін Ширванхана напав на 2-й кавалерійський полк 28-ї стрілецької дивізії. До повсталих приєдналися перські (іранські) азербайджанці – 5000 осіб [Кадишев 1960, 288]. У листопаді 1920 року в долині р. Дзегам (Гянджинський повіт) спалахнуло повстання, на чолі якого стояв численний загін Намаза. У січні 1921 року це повстання було придушене [Кадишев 1960, 335, 336]. На початку 1921 р. невдоволення висловило населення Агдаша. Рух очолив турецький підданий Гусейн-ефенді Омарзаде. Оголосивши себе головнокомандувачем Кавказької національної армії, Г. Омарзаде закликав населення “до боротьби проти безчинств і беззаконь, які творять представники радянської влади” [цит. за: Мамедова 2012, 151].

Таємна оперативна директива начальника штабу XI Червоної армії від 26 травня 1920 р. наказувала «начальникам районів під час придушення повстання не чекати наказу – “скасування”, оскільки завжди може бути порушений зв’язок. Діяти самостійно, виявляючи повну ініціативу для нещадного винищення повсталих, розстрілюючи без суду всі підозрілі елементи... Дрібні спалахи придушувати з суворою жорстокістю і нещадністю...» [Вауґатов 2010, 61, 62]. Ці директиви негайно втілювалися в життя. Зокрема, у вересні 1920 року було жорстоко придушено Губинське повстання, у якому брали участь 5–6 тис. осіб [Кадишев 1960, 335]. Під час цієї операції було вбито понад 400 селян. Деякі села загорілися від снарядів [ARDA, f. 2095, s. 1, іш 19, v. 69]. В іншому архівному документі зазначається, що кількість жертв досягла 500 осіб [ARDA, f. 2095, s. 1, іш 16, v. 59]. У придушенні Губинського повстання активну участь взяли народний комісар з військово-морських справ Азербайджанської РСР А. Караєв та партійний діяч Л. Д. Гогоберідзе [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası 2005, 346].

Колишній консул Данії в Баку Манассен написав про масштаби азербайджанської трагедії: “Після недавнього повстання татар у Єлизаветполі більшовики провели суворі каральні операції, внаслідок яких було вбито до 75 % населення міста” [цит. за: Максвелл 2018, 345]. Один з активних учасників Гянджинського повстання Гачаг Мамедгасим вже в еміграції в 1964 році згадував лідерів Шейхлі Джахангірабека, Гаджі Аскера-оглу Мухаммедалі, Гачага Ганбара, Сари Алекпера, Татоглу Гасана. Він зазначив, що йому було доручено охорону території “Дердйол”, де від трупів людей і коней нікуди було ногою ступити. Люди, рятуючись від обстрілу з боку більшовиків, тікали на захід. Але шлях їм перегородила річка Гушгара, яка текла з величезною швидкістю, проносячи каміння. Таке явище сталося вперше. Діти, дівчата, люди похилого віку, бабусі кидалися в річку і тонули. У воді було знищено гарби, заповнені людьми. Жінки кричали: “Врятуй нас, Гасиме!” Зазнавши поразки, Гянджинське повстання перейшло в нове русло. Повсталі вирішили продовжити боротьбу, створити гачазькі загони, втекти в гори та помститися за пролиту кров. Мемуарист вказує, що серед десятків тисяч добровільних борців, які загинули за народну справу, були Сари Гафар із села Чанагчі, Мухамедалі із села Саро, Мустафа-ага та Малік із Гедабека, Меджид-ага з Ягубинської ущелини (з Шиниха), Міка та Гамза з Хіннінської ущелини, Абузар, син Молли Зейнала з Дагбасана, Абдулла, Гаджилар з Аїблі, Рустам і брати – сини Рамазана, онуки Абдулкеріма Гусейн та Алі Зюльгадарлі та їхні родичі з Гараджа-амірлі (Шамкір), Шуаїб та його брат Мухаммед із Загат, Гадир та його брати із села Гарвенда (Гарабах). Ця боротьба, розпочавшись у травні 1920 року, тривала наступні 12 років [Hüseynov 2010, 273, 274].

Азербайджанський публіцист і громадський діяч Джейхун-бек Гаджибейлі в журналі “Азербайджан” (1952, № 2), що виходив у Парижі, зазначав, що тюркська кров, пролита в Гянджі у травні, зміла пляму ганьби від подій 27 квітня [Hüseynov 2010, 275]. У Гянджі Червона армія знищила 13 000 мусульман, переважно жінок, дітей, старих. XI Червона армія теж зазнала втрат – 8,5 тис. осіб [Вауґатов 2010, 83, 84]. Від дивізії М. Д. Великанова та кількох частин XI Червоної армії, дислокованих у Гянджі, залишилося всього 150 солдатів [Вауґатов 2010, 18, 50]. За іншою версією, у Гянджі загинуло 23 тисячі осіб: повсталіх і місцевого мирного населення – 12 тис., а окупантів – 11 тис. [Hüseynov 2010, 272]. 8 червня 1920 р. голова азербайджанської делегації на Конференції Закавказьких республік, колишній заступник голови азербайджанського парламенту доктор Гасан-бек Агаєв у записці дипломатичному представнику Республіки Вірменії при уряді Грузинської Республіки, висловлюючи протест із приводу радянської окупації, констатував, що було вбито до 8 тисяч мусульман, а 1500 жінок під час зайняття міста були згвалтовані російськими червоноармійцями [РГАСПИ, ф. 84, оп. 3, д. 28, л. 37].

XI Червона армія з жорстокістю придушила і Загатальське повстання (6–18 червня 1920 р.) [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası 2005, 455]. У Загаталі після придушення повстання в повсталих червоноармійцями було вилучено понад 6 тисяч рушниць іноземного виробництва, карабінів, берданок, 8 кулеметів та велику кількість пістолетів та іншої військової зброї [Azərbaycan tarixi 2000, 44].

У придушенні повстань у Нусі та Шуші (восени 1920 року) брали участь навіть авіатори. Ефективність їхніх бойових ударів була настільки висока, що вже наступного дня після повітряного нальоту на Нуху повстання було з жорстокістю придушено [Алый стяг... 1980, 113].

З великою жорстокістю придушила XI Червона армія народне повстання в червні 1920 р. і в Гарабаху (сам командувач XI Червоної армії М. К. Левандовський перебував сюди), після якого прокотилася хвиля репресій по всьому регіону.

Повстання, що відбулися взимку 1920–1921 рр. у Дагестані, Губинському повіті, Ханналінській ущелині (Шамхорського і Товузського повітів) та інших районах, організовувалися, озброювалися і керувалися вже з Тифліса [Чекисты Азербайджана 1981, 42].

Наведемо цитату з інформаційної довідки “Азербайджан продовжує опиратися”, складеної азербайджанською делегацією в Парижі на основі відомостей, що надійшли від повстанської азербайджанської організації в Грузії, і датованої серпнем 1920 року:

«Нам пишуть з Батума від 25 липня:

Незважаючи на всі драконівські заходи, які вживаються більшовицькими комісарами в Баку з метою заборони виїжджати з Азербайджану, чимало народу встигло залишити межі вчора ще мирного і багатого, а сьогодні стогнучого під ярмом московських більшовиків та обібраного ними Азербайджану.

Чимало азербайджанців вже в Батумі – є інтелігенти, члени колиш[нього] парламенту, колиш[ні] чиновники азербайджанського уряду, купці та ін. Всі вони змальовують становище своєї країни вельми похмуро: російські більшовики продовжують свою руйнівну роботу, не щадячи нікого і нічого. Вся влада узурпована ними, і два народні комісари з місцевих татар є лише іграшкою в руках зайд “товаришів”... Наказам останніх про реквізиції всього добра місцевого населення немає кінця, щоденно відбуваються в буквальному сенсі пограбування нещасного мирного населення: силою віднімають усе, що знаходять, худобу, борошно, рис, яйця, не кажучи вже про нафту, рибу, бавовну, у величезній кількості вивезені до Росії, куди з нагробаним добром азербайджанців відправлено всі паровози та вагони, що були в Азербайджані. Населення тероризовано, знаменита “надзвичайка” діє на повну силу, щоб вивести з “червоного” Азербайджану антибільшовицьку крамолу. Нещодавно в містах Нусі, Шемасі і Шуші заарештували десятки відомих діячів мусульман, доправили до Баку і тут посадили у в’язницю, цілком переповнену антибільшовистами. Але, попри всі жахи, населення Азербайджану продовжує чинити опір – і активний, і пасивний – проти своїх гнобителів і узурпаторів, російських більшовиків. У багатьох місцях утворилися партизанські загони, якими керують місцеві діячі. Селяни масами поповнюють лави поборників позбавлення країни від навали російських більшовиків. Розповідають про випадки, коли всі чоловіки селищ, сховавши своїх дружин і дітей де можливо, розпродавали свої пожитки і йшли в загони проти гнобителів. Чаша терпіння переповнилася, й особливо після трагедії в міс[ті] Гянджі (Єлизаветполь), де “доблесною” Червоною армією було вбито до 15 000 мусульман, рішучість боротися охопила всіх від малого до великого. У такій атмосфері найгірше почуваються “народні” комісари з місцевих татар. Ба більше, і вони, попри свій запозичений більшовизм, не можуть бути задоволені порядками “ленінського раю”, багнетами і “надзвичайкою”, що впроваджуються в зовсім чуже для більшовиків мусульманське середовище» [Топчибаши 2016, 466–467].

Доречно навести такий архівний матеріал, з якого видно, що повстання в Азербайджані були предметом інтересу Вірменії: тамтешні чиновники Вірменії відстежували та збирали дані про повстання. У Тифліс повноважному представнику РРФСР у Вірменії Б. Леграну з Іравана (Єревана) 13 листопада 1920 р. було відправлено телеграму від Сіліня (“Сілинь стояв на чолі командування у Вірменії і був фактично радником вірменського представництва”):

“За секретними даними мусаватської доповіді азербайджанців французькій військовій місії від 18 жовтня цього року, організацією повстання в Азербайджані керує російський кавалерійський офіцер мусульманин, що користується популярністю в Азербайджані та Борчалінському повіті. Підготовлено переважно в селах залізничної лінії осередки, на чолі яких зараз стоять почесні селяни цих сіл. Під час повстання осередки розгортаються в загони, начальниками яких будуть ці селяни і начштабами – офіцери російської добармії та турецької служби. Таких офіцерів зареєстровано 200 осіб. Повстання розпочнеться між Грузинським кордоном та Євлахським мостом. Після зайняття Ганджі повстанці рушать до Баку, де їх підтримає Кубинський повіт. До азербайджанців приєднуються борчалінські татари і закатальські лезгини. Рух буде розпочато кінними партизанами, спершу будуть напади на червоноармійські частини, переріжуть дроти, зіпсують залізницю <...> Провезення зброї, військових припасів та грошей планується через Грузію. Для початку повстання вже є гвинтівки російські і турецькі, вважають за потрібне мати 15 мільйонів грузинських рублів, 10 млн рушничних патронів російських і турецьких, 100 кулеметів Льюїса і 50 кулеметів Максима. Прізвище організатора і того, хто підписав цю доповідь, поки що встановити не вдалося точно” [РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 236–237, 300].

Справедливе обурення народу проти окупантів було інтерпретовано радянською владою як “білий терор”. Із квітня 1920 року до серпня 1921 року внаслідок придушення цього “терору” в Азербайджані загинуло 48 тисяч жителів. Серед репресованих більшість становили представники національної інтелігенції [Çığazadə 1992, 81]. Народ втратив своїх найкращих синів та дочок, інтелігенцію та патріотів. Н. Наріманов у статті “Провокація мусавату і дашнаків” (31 травня 1920 р.) зазначав: “Кров у Гянджі ллється рікою. Босі, з непокритими головами тікають із міста жінки, діти. Це – результат мусаватської провокації” [Наріманов 1989, 259]. Отже, звинувативши у всьому мусаватистів, голова Азревкому та Раднаркому Азербайджанської РСР не згадує, що для жорстокого придушення повстання в Гянджу було відправлено 8000 червоноармійців [Rəsulzadə 1991, 92].

Виступаючи на засіданні Бакинської Ради 20 червня 1920 р., Н. Наріманов сказав, що Червона армія і радянська влада “не любить жартувати”, «думати, що революція наша, переворот відбудеться безкровно, було б, звичайно, з нашого боку наївно. Ми, звичайно, знали, що після медового місяця настане кривавий місяць, коли потрібно буде поставити крапку над “і” і сказати, що влада робітників і селян зможе себе захистити». Він висловив “глибоку подяку Червоній Армії в особі нашого дорогого Червоного героя тов. Левандовського” [Наріманов 1989, 274].

26 серпня 1920 року Політбюро ЦК АКП(б) ухвалило передати керівництво з ліквідації повстань в АРСР до рук четвірки. Від Особливого відділу XI Червоної армії, Азревкому, ЦК АКП(б) і Народного комісаріату з військових та морських справ Азербайджанської РСР до четвірки увійшли С. Панкратов, Н. Наріманов, Г. Камінський, А. Караєв [ARPIİSSA, f. 1, s. 1, iş 22, v. 2].

Самі чекісти в “Короткому інформаційному звіті про діяльність Азербайджанської надзвичайної комісії (травень 1921 – травень 1922 рр.)”, який було вручено делегатам 2-го Всеазербайджанського з’їзду рад (Баку, 28 квітня 1922 р.), зазначали, що “перша відсіч контрреволюційному тиску настільки була сильною і рішучою, що червень – грудень 1920 р. цілком можна охарактеризувати як період

жорстокого ураження азербайджанської, а разом із нею і всієї закавказької контрреволюції” [Чекисты Азербайджана 1981, 41]. Чекисти діяли з не меншою жорстокістю, знищуючи патріотів, які виступили за збереження незалежності своєї батьківщини.

Каральні органи розширювали свою діяльність та повноваження. На початку 1921 року боротьба радянської влади проти патріотів-повстанців набула більш організованого характеру. 10 січня 1921 р. АКП(б) та Азербайджанський радянський уряд ухвалили спеціальний план з ліквідації бандитизму, виконання якого було доручено Народному комісаріату внутрішніх справ (НКВС), Надзвичайній комісії (НК) та Особливому відділу XI Червоної армії [Əliyarlı, Behbudov 2008, 68].

На засіданні Азревкому 14 січня 1921 р., після обговорення проекту декрету про злиття Верховного революційного і Військово-польового трибуналів АРСР, проект декрету був схвалений з доповненням: “Вироки затверджуються Революційним Комітетом АРСР” [Azərbaycan İnkilab Komitəsi... 2009, 43]. У Шамхорському повіті рух опору був настільки потужним, що Азревком з метою швидкого і нещадного викорінення “бандитизму” 16 травня 1921 року видав “Постанову про організацію тимчасової надзвичайної трійки боротьби з бандитизмом у Шамхорському повіті”. Трійці надавалося право самостійно розслідувати і вирішувати справи про будь-які вияви бандитизму в повіті і піддавати винних покаранню на її розсуд, аж до розстрілу вдома [Декреты Азревкома... 1988, 483–484].

Ухвалою Раднаркому від 29 травня 1921 р. було організовано Центральну надзвичайну трійку боротьби з бандитизмом на чолі з головою АЧК. У всіх повітах також було організовано повітові надзвичайні трійки. Центральній надзвичайній трійці надавалося право негайного розстрілу всіх викритих “бандитів”, особливо їхніх ватажків, або передачі їхніх справ до Верховного суду для подальшого вивчення та суду. А надзвичайні трійки в повітах усі справи, пов’язані з “бандитизмом”, після попереднього розслідування передавали для суду виїзним сесіям губернського і Верховного ревтрибуналів або доправляли із заарештованими в АЧК [Чекисты Азербайджана 1981, 45]. Із червня до жовтня 1920 року головою АЧК був Баба Алієв, який брав участь у розстрілі діячів АДР [Топчибаши 2016, 465].

Засновник і лідер АДР Мамедмін Расулзаде в журналі “Yeni Qafqasiyə” (Стамбул, 27 квітня 1927 р.) опублікував статтю, у якій були слова, що дуже красномовно характеризують ситуацію в Азербайджані після окупації:

«Етапування в Соловки, підвали “чека”, криваві хвилі Каспію, залпи розстрільно-го взводу на високій стіні в баїлівській в’язниці в гарячі серця героїв, закривавлені сорочки, матері, відірвані від немовлят, щоб вирушити на розстріл, – коротше кажучи, непохитність та героїчний опір торують шлях боротьби, обраний тими, для кого честь понад усе!» [цит. за: Гусейнов 2007, 234].

Ще протягом 12 років в Азербайджані спалахували антирадянські повстання. Наприклад, з 1920-го до 1924 року сталося 54 широкомасштабні збройні повстання [Məmmədzadə 1992, 154]. У 1924–1925 рр. ще два великі виступи проти радянської влади відбулися в Хачмазі та Курдистанському повіті [Мамедова 2012, 151]. У вересні 1924 колишній голова парламенту АДР Алімардан-бек Топчибашев писав:

“Протягом останніх чотирьох років повстання йшли за повстаннями в згаданих трьох республіках. В одному Азербайджані від початку більшовицького вторгнення відбулося 56 повстань. Подібне становище було в Північному Кавказі та Грузії. Насправді панування більшовиків на Кавказі було лише проміжним становищем між повстаннями і репресіями, що ведуть до руйнування краю” [Топчибаши 2017, 99].

Причиною цих антирадянських народних повстань було, зокрема, те, що в примусово створеній ззовні Азербайджанській РСР політичне керівництво перебувало

не в руках азербайджанців. Азербайджанською РСР керували представники з Росії. Москва ставилася до Азербайджану як до російської провінції, а Баку вважала своєю паливною базою. Крім того, серед причин повстань 1922, 1923, 1924 років можна назвати аграрну політику радянської влади та її боротьбу з ісламом. Можна констатувати, що ці повстання також мали антирадянський характер. Метою повстанців було повалення радянської влади і відновлення колишніх порядків. Ці повстання були придушені. Наприклад, антирадянське повстання, що спалахнуло в Нахичевані (1924), охопило Абракунус (села Сураб, Аразін) і Шахбузький район (село Кечілі та ін.), теж було придушене з великою жорстокістю. З 89 заарештованих повстанців 50 було розстріляно, решту – засуджено до позбавлення волі на різні терміни, а 3 особи (з них двоє з сім'ями) заслано [Qasimov 1999, 103].

На початку 1930-х рр. азербайджанський народ повставав проти колективізації. Ці повстання каральними органами також були придушені.

Слід зазначити один важливий момент: ми розповіли про ці повстання, попри те що вийшли за хронологічні рамки нашої статті. Здається, що читач зрозуміє наше бажання показати, що антирадянські повстання азербайджанського народу не припинялися довгі роки.

Висновки

Окупація Азербайджану XI Червоною армією РРФСР у квітні 1920 року призвела до падіння Азербайджанської Демократичної Республіки. Армія радянської Росії скоювала злочини проти азербайджанців, розпочався червоний терор проти інтелігенції, зазнавала утисків релігія, нищилася Азербайджанська армія. Такий розвиток подій зумовив численні повстання в багатьох регіонах Азербайджану протягом окупаційного періоду (квітень 1920 – лютий 1921 р.). Весь азербайджанський народ, незалежно від належності до станів і партій, повстав проти нового диктаторського режиму і став на захист свого суверенітету (ми розглянули лише півтора десятка повстань). Всі повстання 1920–1921 років мали антирадянський характер. Повстанці в окупаційний період вимагали відновити колишній уряд, припинити переслідування азербайджанців і звільнити територію Азербайджану від безчинств російської армії і більшовиків. У наступні роки повстання були відповіддю на радянську політику щодо політичних партій, кадрових призначень, аграрної політики та знищення ісламу. Керували повстаннями азербайджанські військові. Контингентом повсталих були селяни, містяни, релігійні діячі, хани і беки. На допомогу азербайджанцям прийшли турецькі офіцери, які не залишили Азербайджан навіть після окупації.

Проте повстання 1920–1921 років мали слабо організований, розрізнений характер, не було єдиного керівного центру, з військового погляду місцеве населення було слабким, а противник мав переважальні сили. До того ж радянська влада обіцяла не карати повстанців, що здалися. Знесилені учасники повстань, піддавшись на такі умовляння, пішли з руху опору та емігрували. Все це призвело до поразки повстань. Після відходу XI Червоної армії з Азербайджану місцеві каральні органи продовжували вести боротьбу з повстанцями, які виступали проти окупації. Учасники повстань окупаційного періоду були жорстоко покарані. Однак азербайджанський народ до початку 1930-х років не змирився з окупацією своєї батьківщини, політикою радянської влади в країні і час від часу повставав проти окупантів.

ЛІТЕРАТУРА

Алый стяг над Закавказьем. Воспоминания ветеранов партии / Сост. А. Г. Мискин; ред. Д. П. Гулиев. Баку, 1980.

Военные моряки в борьбе за власть Советов в Азербайджане и Прикаспии. 1918–1920 гг. Сборник документов. Баку, 1971.

Гусейнов Ш. **Нравственное наследие и современность.** Баку, 2007.

Декреты Азревкома (1920–1921 гг.). Сборник документов. Баку, 1988.

Кадишев А. Б. **Интервенция и гражданская война в Закавказье.** Москва, 1960.

Максвелл Н. **Азербайджанская Демократическая Республика. Документы Национального архива Индии.** Баку, 2018.

Мамедова Ш. Антисоветские выступления в Азербайджане в 1920–1930-е гг. // **Вопросы истории, 2012, № 3.**

Нариманов Н. Н. **Избранные произведения: В 3-х т. Т. 2: 1918–1921.** Баку, 1989.

Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 64, оп. 1, д. 21; ф. 80, оп. 4, д. 57; ф. 84, оп. 3, д. 281.

Топчибаши А. М. **Парижский архив 1919–1940 гг.: В 4-х кн. Кн. 1, 1919–1921 /** Составители Г. Мамулия и Р. Абуталыбов. Введение, перевод и примечания Г. Мамулия, научн. ред. канд. ист. наук И. Агакишиев. Москва, 2016.

Топчибаши А. М. **Парижский архив 1919–1940. В 4-х кн. Кн. 3, 1924–1930 /** Составители, предисловие, перевод и примечания Г. Мамулия и Р. Абуталыбов, научн. ред. проф. И. Агакишиев. Москва, 2017.

Чекисты Азербайджана. Документы, очерки, рассказы. Баку, 1981.

Azərbaycan İnkılab Komitəsi və xalq komissarları soveti iclaslarının protokolları (1920–1922-ci illər). Bakı, 2009.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİİSSA). F. 1, s. 1, iş 22; f. 1, s. 2, iş 16.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA). F. 2095, s. 1, iş 16; f. 2095, s. 1, iş 19.

Azərbaycan tarixi: 7 cildə. VI c., Bakı, 2000.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə. I c. Bakı, 2004.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə. II c. Bakı, 2005.

Bayramov X. **Gəncə üsyanı – 1920. Sənədlər və materiallar.** Bakı, 2010.

Çiraqzadə V. **İstiqlal yollarında: tarixi oçerklər /** red. M. Əsədova. Bakı, 1992.

Əliyərli İ., Behbudov T. **Azərbaycanın daxili işlər nazirləri.** Bakı, 2008.

Hüseynov R. **Yurdun adındakı “can”.** Bakı, 2010.

Katibli M. **Çingiz İldırım. (Bioqrafik oçerk).** Bakı, 1964.

Məmmədzadə Mirzə Bala. **Milli Azərbaycan hərəkatı.** Bakı, 1992.

Qasımov C. **Yaddaşın bərpası.** Bakı, 1999.

Rəhmanzadə Ş. **Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri (Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgəsinin materialları əsasında, 1917–1930-cu illərin əvvəlləri).** Bakı, 2008.

Rəsulzadə M. Ə. **Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi.** Bakı, 1991.

Rüstəmbəyli M. **Carpişan qüvvələr.** Bakı, 1991.

Turan A., Bayramlı C. **17 illik mücadilə Azərbaycanında sovet işğalına qarşı milli müqavimət hərəkatı. 1920–1937.** Bakı, 2016.

REFERENCES

Alyy styag nad Zakavkaz'yem. Vospominaniya veteranov partii (1980), D. P. Guliyev (ed.), Compl. by A. G. Miskin; Azerneshr, Baku. (In Russian).

Voyennyye moryaki v bor'be za vlast' Sovetov v Azerbaydzhane i Prikaspii. 1918–1920 gg. Sbornik dokumentov (1971), Elm, Baku. (In Russian).

Guseynov Sh. (2007), *Nravstvennoye naslediye i sovremennost'*, Chanlibel, Baku. (In Russian).

Dekrety Azrevkoma (1920–1921 gg.). Sbornik dokumentov (1988), Azerneshr, Baku. (In Russian).

Kadishev A. B. (1960), *Interventsiya i grazhdanskaya voyna v Zakavkaz'ye*, Voennoye izdatel'stvo Minoborony SSSR, Moscow. (In Russian).

Maksvell N. (2018), *Azerbaydzhanskaya Demokraticeskaya Respublika. Dokumenty Natsional'nogo arkhiva Indii*, Turkhan IPO, Baku. (In Russian).

Mamedova Sh. (2012), “Antisovetskiye vystupleniya v Azerbaydzhane v 1920–1930-e gg.”, *Voprosy istorii*, No. 3, pp. 148–153. (In Russian).

Narimanov N. N. (1989), *Izbrannyye proizvedeniya: V 3-kh t.*, Vol. 2: 1918–1921, Azerneshr, Baku. (In Russian).

Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv sotsial'no-politicheskoy istorii (RGASPI) [The Russian State Archive of Socio-Political History], Fund 64, Inventory 1, File 21; Fund 80, Inventory 4, File 57; Fund 84, Inventory 3, File 281. (In Russian).

Topchibashi A. M. (2016), *Parizhskiy arkhiv 1919–1940 gg.: V 4-kh kn.*, Book 1: 1919–1921, Compl. by G. Mamulia and R. Abutalybov, preface, transl. and notes by G. Mamulia, I. Agakishiyev (ed.), Khudozhestvennaya literatura, Moscow. (In Russian).

Topchibashi A. M. (2017), *Parizhskiy arkhiv 1919–1940. V 4-kh kn.*, Book 3: 1924–1930, Compl., preface, transl. and notes by G. Mamulia and R. Abutalybov, I. Agakishiyev (ed.), Khudozhestvennaya literatura, Moscow. (In Russian).

Chekisty Azerbaydzhana. Dokumenty, ocherki, rasskazy (1981), Azerneshr, Baku. (In Russian).

Azərbaycan İnkilab Komitəsi və xalq komissarları soveti iclaslarının protokolları (1920–1922-ci illər) (2009), Çayıoğlu, Bakı. (In Azerbaijani).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f. 1, s. 1, iş 22; s. 2, iş 16. (In Azerbaijani).

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA), f. 2095, s. 1, iş 16, 19. (In Azerbaijani).

Azərbaycan tarixi: 7 cildə (2000), VI c., Elm, Bakı. (In Azerbaijani).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə (2004), I c., Lider, Bakı. (In Azerbaijani).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə (2005), II c., Lider, Bakı. (In Azerbaijani).

Bayramov X. (2010), *Gəncə üsyanı – 1920. Sənədlər və materiallar*, Ləman NP MMC, Bakı. (In Azerbaijani).

Çıraqzadə V. (1992), *İstiqlal yollarında: tarixi oçerklər*, M. Əsədova (ed.), Azərənşr, Bakı. (In Azerbaijani).

Əliyərli İ. və Behbudov T. (2008), *Azərbaycanın daxili işlər nazirləri*, Mütərcim, Bakı. (In Azerbaijani).

Hüseynov R. (2010), *Yurdun adındakı “can”*, Elm, Bakı. (In Azerbaijani).

Katibli M. (1964), *Çingiz İldırım. (Bioqrafik oçerk)*, Azərbaycan, Bakı. (In Azerbaijani).

Məmmədzadə Mirzə Bala (1992), *Milli Azərbaycan hərəkəti*, Nicat, Bakı. (In Azerbaijani).

Qasımov C. (1999), *Yaddaşın bərpası*, Mütərcim, Bakı. (In Azerbaijani).

Rəhmanzadə Ş. (2008), *Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri (Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgəsinin materialları əsasında, 1917–1930-cu illərin əvvəlləri)*, Aspoliqraf, Bakı. (In Azerbaijani).

Rəsulzadə M. Ə. (1991), *Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi*, Gənclik, Bakı. (In Azerbaijani).

Rüstəmbəyli M. (1991), *Carpişan qüvvələr*, Maarif, Bakı. (In Azerbaijani).

Turan A. və Bayramlı C. (2016), *17 illik mücadilə Azərbaycanda sovet işğalına qarşı milli müqavimət hərəkəti. 1920–1937*, “QHT Nəşriyyatı”, Bakı. (In Azerbaijani).

A. E. Назарлі

Повстання азербайджанського народу проти радянської окупації (1920–1921)

У статті комплексно висвітлюються та аналізуються антирадянські повстання в Азербайджані в окупаційний період (із квітня 1920-го до лютого 1921 р.), які спалахували в багатьох регіонах країни. З перших днів радянської окупації у створеній більшовиками Азербайджанській Радянській Соціалістичній Республіці встановився диктаторський режим, стали проводитися репресії проти корінного азербайджанського населення, особливо військових, духовенства, інтелігенції. Було ліквідовано національну армію Азербайджанської Демократичної Республіки (АДР). Унаслідок таких дій радянської влади в кількох регіонах республіки здійнялися повстання проти окупації, особливо масовими були Гянджинське і Гарабаське. Всі повстання 1920–1921 років мали антирадянський характер. Повстанці вимагали відновити колишній уряд, припинити переслідування азербайджанців і звільнити територію Азербайджану від безчинств російської армії та більшовиків. Очолили повстання переважно офіцери армії АДР і турецькі офіцери, які прийшли на допомогу

азербайджанцям, а також представники духовенства та колишні державні діячі. Однак єдиного координаційного центру з керування повстаннями не було. До того ж сили місцевих загонів і Червоної армії були нерівними. XI Червона армія жорстоко придушувала ці повстання і проводила каральні заходи. У статті розкрито діяльність Особливого відділу XI Червоної армії та місцевих радянських каральних органів з ліквідації руху опору азербайджанського народу. Повстанці були покарані як бандити і контрреволюціонери, а тих, хто придушував повстанський рух, протягом сімдесяти років представляли азербайджанському народу як його визволителів і захисників.

Ключові слова: Азербайджанська Демократична Республіка (АДР); Азербайджанська Радянська Соціалістична Республіка (АРСР); XI Червона армія; окупація; повстання; радянська Росія

Стаття надійшла до редакції 1.11.2023